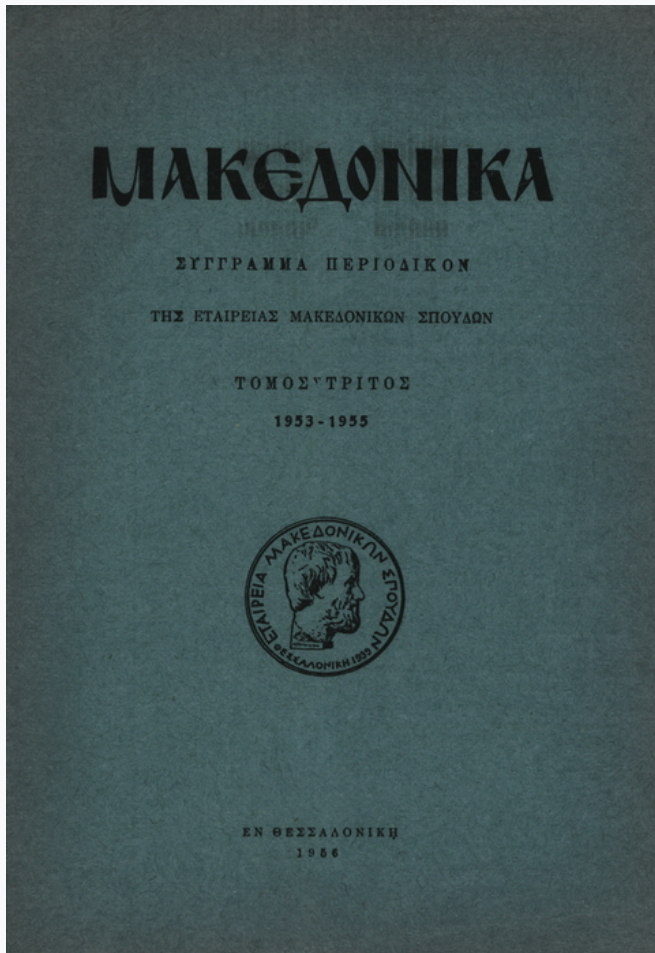

Μακεδονικά

Τόμ. 3 (1956)

Ο "συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς" του Μανουήλ Παλαιολόγου

Βασίλειος Λαούρδας

doi: [10.12681/makedonika.1103](https://doi.org/10.12681/makedonika.1103)

Copyright © 2015, Βασίλειος Λαούρδας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαούρδας Β. (1956). Ο "συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς" του Μανουήλ Παλαιολόγου. *Μακεδονικά*, 3, 290-307. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1103>

Ο «ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ» ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν προσφάτως δημοσιευθεισῶν πέντε ὀμιλιῶν τοῦ ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου¹ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρος (1342 - 1396) πλέκει τὸ ἐγκώμιον ἑνὸς παρακολουθοῦντος τὴν ὀμιλίαν τοῦ βασιλέως καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ κακοδαιμονία τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία, καθ' ἣν ἐποχὴν ὀμιλεῖ ὁ ἀρχιεπίσκοπος, εὐρίσκεται πολιορκουμένη ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατ' οὐδένα λόγον ὀφείλεται εἰς τὸν βασιλέα αὐτόν. Ὁ Ἰσιδώρος διατυπώνει ὡς ἑξῆς τὰ κατὰ τὴν παρουσίαν τοῦ βασιλέως αὐτοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ. «*Ἐγωγε δὲ καὶ τὸ τὸν πάντα ἄριστον βασιλέα καὶ πολλὰ ἰς χάρισι κεκοσμημένον εἰς προστασίαν ἐπιστῆναι παρ' ἐλπίδα τῶν καθ' ἡμᾶς, καὶ ταῦθ' ὅτε τὸν βαρὺν ἡμῖν τοῦ φόρου φόρτον οἱ ἀσεβεῖς ἐπέταξαν ἢ τοῦτον καταθέσθαι ἢ παρ' αὐτῶν σφάττεσθαι, οὐκ εἰς μικρὸν ἡγημαὶ φέρειν καὶ μάτην τοῦτο τῇ προνοίᾳ πεπραγματεῦσθαι· ἢ γὰρ οἴκτου καὶ εὐμενείας ἡμᾶς ὁ θεὸς ἀξιῶν ὅσα καὶ ὀργάνῳ τούτῳ καὶ διακόνῳ τῆς αὐτοῦ περὶ ἡμᾶς χρώμενος βοηθείας τοῦτον κατέπεμψεν ἢ ὀλέθρου δικαίους ὄντας καὶ ἀπωλείας, ὡς ἂν μὴ τις ἐχέφρονος ἀπουσίαν αἰτιῶτο προστάτου καὶ μεγαλοργοῦ καὶ ταύτην περιαιρῶν τὴν πρόφασιν οὐδὲ τοῦ κρείττονος σχεδὸν ἢ κατ' ἀνθρώπου ἐστέρησε βουλευτοῦ».² Τὰς φράσεις αὐτὰς τὰς ἀκολουθεῖ θερμὸν ἐγκώμιον τοῦ βασιλέως, μεθ' ὃ ὁ Ἰσιδώρος ἐπιφέρει ὅτι «εἰ δ' ἢ τῶν πραγμάτων νῦν ἀνώματος φορὰ πρὸς συστολὴν ἀναγκάζει, οὐ τῆς βασιλικῆς αὐτοῦ γνώμης τὸ αἷτιον, ἀλλὰ τῆς καιρικῆς τροπῆς νομιστέον τὸ βίαιον».³*

¹ Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ὀμιλίαι εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἐκδόσις καὶ εἰσαγωγή ὑπὸ Βασιλείου Λαοῦρδα, «Ἑλληνικά», παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1954.

² Ἐνθ' ἄν. 31,7 - 17.

³ Ἐνθ' ἄν. 31,32 - 34. Σημειωτέον ὅτι ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα ὀμιλεῖ διὰ τὸν βασιλέα αὐτὸν καὶ ὁ Κυδωνῆς, ἀναφερόμενος καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ἴδια γεγονότα, περὶ τῶν ὁποίων ὀμιλεῖ ὁ Ἰσιδώρος. «Ἡ γὰρ τῶν βαρβάρων διοικίζει πλεονεξία, ἣν ὡσπερ πῦρ ἐπὶ πάντα χωροῦσαν μόνου θεοῦ καὶ τῆς ἐκείνου δυνάμεως σβέσαι... καὶ ταῦτα μηδὲ τῆς τοῦ βασιλέως ἀρετῆς τι συγχωρηθείσης ὡν προσέλετο πράξει, ὃν τῆς μὲν προαι-

Ποῖος εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου ἐγκωμιαζόμενος βασιλεὺς; Ἀπὸ ἄλλας ἐνδείξεις ἐντὸς τῆς ἰδίας ὀμιλίας του καὶ δὴ ἀπὸ τὴν μνεΐαν τῶν Ξανθοπούλων, μετὰ τῶν ὁποίων ὁ βασιλεὺς αὐτὸς εὐρίσκετο εἰς σχέσεις ἀγαθάς,¹ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος πράγματι, καθὼς γνωρίζομεν ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν, ἦτο ἐν Θεσσαλονίκῃ, καθ' ἣν ἐποχὴν (Ἰουλίου 1383) ὠμίλει ὁ Ἰσιδωρος. Δυσκολίας ὅμως δημιουργεῖ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου χαρακτηρισμὸς τοῦ Μανουήλ ὡς βασιλέως, διότι οὗτος εἶχεν ἀντικατασταθῆ εἰς τὴν μετὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ε' συμβασιλείαν διὰ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Δ' ἤδη ἀπὸ τοῦ 1379, μόλις δὲ τὸ 1391 ἐγένετο καὶ πάλιν βασιλεὺς. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ εἰς τὰ σχόλια τῆς ὀμιλίας αὐτῆς τοῦ Ἰσιδώρου ἐδίστασα νὰ συμπεράνω τελικῶς ὑπὲρ τοῦ Μανουήλ καὶ ἐπρότεινα ὡς ἄλλο ἐνδεχόμενον, ὅτι πιθανῶς νὰ πρόκειται περὶ Ἰωάννου τοῦ Ε' τοῦ Παλαιολόγου.² Ὁ δισταγμὸς ὅμως μοῦ φαίνεται τώρα ἀδικαιολόγητος. Ὁ Ἰωάννης ὁ Ε' δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐρίσκετο τὸ 1383 ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅπου παρέμενεν ὁ εἰς τὴν δυσμένειάν του πεσὼν Μανουήλ καί, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ μνεΐα τῶν Ξανθοπούλων καὶ αἱ μαρτυρίαι περὶ παρουσίας τοῦ Μανουήλ ἐν Θεσσαλονίκῃ, καθ' ὃν χρόνον αὕτη ἐπολιορκεῖτο,³ τὸ ζήτημα πρέπει νὰ λήξῃ ὁριστικῶς ὑπὲρ τοῦ Μανουήλ.

Πρόβλημα εἰς τὴν ὀμιλίαν τοῦ Ἰσιδώρου εἶναι καὶ ἡ χρονολόγησις της. Διὰ πολλοὺς λόγους, ἀναπτυσσομένους διεξοδικῶς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰ σχόλια τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου, ἐπρότεινα τὸ 1383. Τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν τὴν ἐνισχύει, νομίζω, καὶ ἡ παρεχομένη ἐνταῦθα ἐκδοσις ἀνεκδότου μέχρι τοῦδε ὀμιλίας τοῦ Μανουήλ πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς «*ἡνίκα ἐπολιορκοῦντο*». Ἡ ὑπαρξις τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι γνωστὴ πρὸ πολλοῦ. Τὸ ἀνέφερεν ἤδη ὁ Omont εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ περιέχοντος αὐτοῦ κώδικος⁴ καὶ ὁ Legrand εἰς τὴν ἐκ τοῦ ἰδίου κώδικος ἐκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου,⁵ ἔπειτα δὲ ἀπὸ τὸν Omont καὶ τὸν Le-

ρέσεως δίκαιον ἐπαινεῖν... τὴν δ' ἀποτυχίαν πολλοῖς ἄλλοις ἐξωθεν, οὐκ ἀπὸ λογιστέον».
C a m m e l l i G., Démétrius Cydonès, correspondance, Paris 1930, 105.

¹ Ἐνθ' ἀν. 32,1 - 2.

² Ἐνθ' ἀν. 11 καὶ 71 - 72.

³ Πρβλ. διεξοδικῶς L o e n e r t z R., Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances. Échos d' Orient 36, 1937, 271 - 287, 474 - 487 καὶ 37, 1938, 107 - 124.

⁴ O m o n t M., Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1888, 3, 97 κ.έ.

⁵ L e g r a n d É., Lettres de l' empereur Manuel Paléologue, Paris 1893, XI. Ὁ Omont, ἀκολουθῶν παλαιότερας περιγραφάς τοῦ ἰδίου κώδικος, ἀποδίδει ἐσφαλμένως τὸ κείμενον εἰς τὸν Δημήτριον Κυδώνην.

grand εἰς τὸ κείμενον αὐτὸ ἀνεφέρθησαν καὶ οἱ Treu,¹ Tafrafi, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε μερικὰς φράσεις,² καὶ ὁ Loenertz,³ χωρὶς ὅμως νὰ προβοῦν εἰς ἔκδοσίν του. Ἐπὶ πλεόν ὁ Loenertz προέβη καὶ εἰς δύο διαπιστώσεις, ἀφορώσας εἰς ἄλλας ἐνδείξεις καὶ μαρτυρίας περὶ τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Οὕτω ἡ ὑπ' ἀριθ. ια' κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Legrand ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ συνώδευε τὸ πρὸς τὸν Κυδώνην ἀντίγραφον τοῦ «Συμβουλευτικοῦ» τοῦ Μανουὴλ, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. Cam. 187 ἐπιστολὴ τοῦ Κυδώνη πρὸς τὸν Μανουὴλ περιέχει τὰς περὶ τοῦ ὕφους τοῦ «Συμβουλευτικοῦ» κρίσεις τοῦ Κυδώνη.⁴ Τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ἐνταῦθα ἐκ τῆς πρὸς Κυδώνην ἐπιστολῆς τοῦ Μανουὴλ χωρίον ἀρκεταὶ ἀπὸ τοῦ σημείου, ὅπου ὁ Μανουὴλ λέγει ὅτι ἕως τώρα ἀπέφυγε νὰ ὀμιλήσῃ πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἐπειδὴ δὲν νομίζει ὅτι ἔχει τὰ διὰ τὴν σύνθεσιν μιᾶς καλῆς ὀμιλίας ἀναγκαῖα προσόντα. «Καὶ τοίνυν... στέργειν δεῖν ᾧ ἠθήμεν τὴν σιγὴν καὶ ταύτης ἔχεσθαι ἀπρὶξ καὶ μέντοι γε καὶ εἰχόμεν ὁπόσον οἶσθα χρόνον αὐτός, τὰ εἰωθότα μὴ δεχόμενος γράμματα. Ἄλλ' ἐπειδὴ με τὸ μέγα φίλτρον καὶ ἡ ἐφάμιλλος τούτῳ εὐμένεια, ἃ τοῖς σοῖς πολίταις τρέφων εἰμί, κατακρατήσαντά με κατὰ κράτος οὐχ οἶόν τε ἀπέφηνεν εἶναι ἐμμένειν τοῖς δεδογμένοις, ἦν γὰρ χρεῖα βουλῆς, καὶ εἶπον τὰ γ' ἐμοὶ δοκοῦντα συνοίσειν τῇ πόλει, ταύτην δὴ τὴν ἤταν οὕτε κρύπτομεν ἀπὸ σοῦ καὶ τὸ πόνημα φανεροῦμεν».⁵ Ἐκ τῆς φράσεως «εἶπον τὰ γ' ἐμοὶ δοκοῦντα συνοίσειν τῇ πόλει», ὡς ὀρθῶς διεπίστωσεν ἤδη ὁ Loenertz, εἶναι προφανές ὅτι ὁ Μανουὴλ ἀναφέρεται εἰς τὸν «Συμβουλευτικὸν πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἡνίκα ἐπολιορκοῦντο». Ἡ πρὸς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν τοῦ Μανουὴλ ἀπάντησις τοῦ Κυδώνη εἶναι ὕμνος πρὸς τὴν συγγραφικὴν δεινότητα τοῦ βασιλέως. «Οὕτω καὶ τῇ δεινότητι καὶ τῷ μέτρῳ καὶ τῷ τῶν πραγμάτων τυγχάνειν καὶ τῷ πανταχοῦ παρρησιᾶν ἐπεικειᾶ μιγνῦναι, ὥσπερ τινὰ Δημοσθένους ἠχῶ τοῖς ἀκούουσιν ἐπιπέμπεις. Ὅταν γε μὴν καὶ τῶν καιρῶν προσλογίσωμαι καὶ ὡς πανταχοῦθεν περικλυζόμενος καὶ τῶν κυμάτων ὑπὲρ κεφαλῆς αἰρομένων ἐν μέσοις τε τοῖς οἰμώζουσι καὶ δυομένοις ἐστώς, οὐ μόνον οὐ συγκαταπίπτεις ἐκείνοις... ἀλλ' ὥσπερ ἐν ἀκαδημίᾳ καὶ τοῖς αὐτόθι κήποις καθήμενος, κάλλους τε λόγων φροντίζεις καὶ ταῖς μετὰ τούτων δημηγορίαις τὰ φρονήματα τῶν πολιτῶν ἀνορθοῖς καὶ τῆς ἐλευθερίας ἔχεσθαι πείθεις... χαλεπὸν μὲν γὰρ καὶ ἄλλως, λόγων τε

¹ T r e u M a x, Demetrios Chrysoloras und seine hundert Briefe, BZ 20, 1911, 110, 1.

² T a f r a l i O., Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, VIII καὶ 70,2, 74,1, 133,3.

³ L o e n e r t z R., ἐνθ' ἄν. 114.

⁴ L o e n e r t z R., Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès, Città del Vaticano 1947, 116.

⁵ L e g r a n d É., Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris 1893, 15.

μελέτην καὶ ὀπλων ἄσκησιν συνελθεῖν... ἀλλὰ σὺ, τοῦ πολέμου πανταχόθεν περιρρέοντος, ὀητορεύεις, ἐν μέσῃ τε τῇ μάχῃ τὰ τῇ φύσει μαχόμενα φιλονικεῖς διαφυλάττειν... Ἄδὸς δὴ, ὡς αὐτὸς, τῷ βασιλεῖ τὸν τοῦ πανηγυρίζειν καιρὸν, ἀντὶ τῆς νῦν συμβουλίης, ὅτε αὐτὸς τε τοῖς λόγοις φιλοτιμότερον χρῆσεται καὶ ἡμεῖς ἡδίων ἀκουσόμεθα, ὡς νῦν γε πολὺ τῆς ἡδονῆς ὑπὸ τῶν ἐμμαντοῦ πολιτῶν ἀφηρέθην, ὁρῶν αὐτοὺς παρακλητικῶν δεομένους πρὸς τὸ τηρεῖν τὴν ἐλευθερίαν».¹

Ὁ Μανουήλ εὐρίσκειτο εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀπὸ τοῦ 1381 μέχρι τοῦ 1387. Τὸ ἔτος τῆς ἀφίξεώς του μόνον ἐμμέσως εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ συμπεράνωμεν, πιθανῶς ὅμως εἰς τὴν ἀναχώρησίν του ἀναφέρεται γνωστὸν βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα εἰς δύο κώδικας, ἐρμηνευθὲν προσφάτως ὑπὸ τοῦ Loenertz. «Κατὰ τὴν σι' τοῦ Ἀπριλίου μηνὸς τῆς ι' ἰνδικιότητος, ἡμέρα Τρίτη, ἐξῆλθεν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην ὁ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος μετὰ κατέργον' τῇ ἐνδεκάτῃ τοῦ αὐτοῦ, ἐπὶ ἡμέρα Σαββάτου, ἰπηλάτησαν οἱ Μουσουλμάνοι εἰς τὴν Θεσσαλονίκην».² Ἐπειδὴ δὲ ἡ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἤρχισε τὸν Σεπτέμβριον τῇ 1383, ὁ «Συμβουλευτικός» ἀνήκει εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1383 μέχρι τοῦ 1387 ἐποχὴν, εἰς τὴν ἰδίαν δ' ἐποχὴν ἀνήκει καὶ ἡ ὁμιλία Ι τοῦ Ἰσιδώρου, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἀρχιεπίσκοπος πλέκει τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης παραμένοντος βασιλέως.³

Ἡ ὁμιλία τοῦ Μανουήλ, ἡ ὁποία ἐκδίδεται ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δύο διασωσάντων ταύτην κωδίκων, Parisinus graecus 3041⁴ καὶ Barberinus graecus 219,⁵ δὲν ἀξάνει τὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ τῆς πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποτελεῖ ὅμως ἐνδιαφέρουσαν ἐκθεσιν τῶν σκέψεων, αἱ ὁποῖαι ἀπησχόλουν τοὺς Θεσσαλονικεῖς κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, καὶ εἶναι ἐπὶ πλέον ἀξιόλογον λογοτεχνικὸν μνημεῖον, χαρακτηριστικὸν τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ ἥθους τοῦ Μανουήλ.

Ἄμφότεροι οἱ κώδικες, ἔξ ὧν ἡ ἔκδοσις ἐνταῦθα, δέον νὰ χρονολογη-

¹ Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἔχει δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ M a t h a e i C. F., Isocratis, Demetrii Cydonis et Michaelis Glycae aliquot epistulae. Moscoviae 1776, 43 - 46.

² L o e n e r t z R., Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès, Città del Vaticano 1947, 117,2. Ὁ Tafrali, ἐνθ' ἄν 239,4, χρονολογεῖ τὸ σημεῖωμα «probablement» τὸ 1345, ἐσφαλμένως ὅμως. Σημειωτέον ὅμως ὅτι διὰ τὴν πρὸς τὸ ἔτος 1387 συσχέτισιν τοῦ σημειώματος αὐτοῦ ὁ κ. Μ. Λάσκαρις μὴ ἐξέφρασε ζωνηρὰς ἀμφιβολίας. Διὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1387 πρβλ. L o e n e r t z, Manuel κτλ. ἐνθ' ἄν. 478 - 481, καὶ C h a r a n i s P., The capture of Salonica by the Turks, Byzantion 13, 1938, 359 - 361.

³ Εἰδικώτερον ἡ ὁμιλία αὐτῆ τοῦ Ἰσιδώρου δέον νὰ ἔχη ἐκφωνηθῆ τὴν 26ην Ὀκτωβρίου 1383. Πρβλ. Λ α ο ὄ ρ δ α, ἐνθ' ἄν. 72 κ.ἄ.

⁴ O m o n t, ἐνθ' ἄν.

⁵ Λ ά μ π ρ ο υ Σ π., Περί τινων βαρβερῶν κωδίκων, NE 5, 1408, 456 - 457.

θῶσι εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ἔχουν καταγραφῆ μετ' ἰδιαζούσης προσοχῆς καὶ ἀνήκουν, ἂν δὲν σφάλω, εἰς τὸ αὐτὸ βιβλιογραφικὸν ἔργαστήριον.¹ Ὁ Barberinus graecus 219 περιέχει ἔργα ἀποκλειστικῶς τοῦ Μανουήλ, τὴν ἰδίαν δὲ πρόθεσιν ἀναμφιβόλως εἶχε καὶ ὁ συνθέσας τὸν κώδικα Parisinus graecus 3041. Ἐν ὅμως ὁ τελευταῖος αὐτὸς κώδιξ εἶχε διορθωθῆ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Μανουήλ, ὅπως νομίζει ὁ Loenertz,² τοῦτο δὲν φαίνεται βέβαιον. Αἱ ἐπὶ τοῦ κώδικος αὐτοῦ διορθώσεις ἐνδεχομένως προέρχονται ἐξ ἀντιβολῆς τῶν ἐν αὐτῷ κειμένων ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ κωδικογράφου πρὸς ἄλλο καλύτερον πρότυπον. Ἡ ἐνταῦθα ἔκδοσις, λόγῳ τῆς ἰδιοτυπίας τῆς χειρογράφου παραδόσεως, γίνεται κατὰ πιστὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κειμένου εἰς ἀμφοτέρους τὰς κώδικας. Αἱ ὀλίγαι σημειώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν τὸ κείμενον, ἐγράφησαν διὰ τὰ ἐπεξηγήσων μερικῶς ἱστορικῶς ἢ φιλολογικῶς ἐνδιαφέροντα σημεῖα του.

Κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς παρούσης ἐκδόσεως εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ συζητήσω διάφορα ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Μανουήλ προκύπτοντα ζητήματα μὲ τὸς κ.κ. Στίλπωνα Κυριακίδη, Μ. Λάσκαριν καὶ Λίνον Πολίτην. Ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτῆς συνεργασίας εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ὠραιότερα χαρακτηριστικὰ τῆς φιλολογικῆς ζωῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Τ Ο Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ο Ν

Sigla codicum: A= Parisinus graecus 3041, ff 47 - 51, saec. XV. B= Barberinus graecus 219, ff 9 - 14, saec. XV.

Συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἡνίκα ἐπολιορκούντο.

A47,B9 1. Ἐδει μὲν, ὦ παρόντες, οἱ τὴν τοῦ Φιλίππου οἰκεῖτε, μὴ ὀψὲ καὶ μόλις τὴν ἐκκλησίαν ταυτηνὴ τὴν μεγάλην, ἣντινα νῦν συνέστημεν, γεγενῆσθαι, ὅπως διαφύγοιμεν αἰσχυρῶς δουλεῦσαι βαρβάροις, ἀλλ' ὅπως γε, ὦ ἄνδρες, τὰς πόλεις τὰς ὑφ' ὑμῖν καὶ δίκην οὔσας κύκλου περὶ ὑμᾶς πολεμουμένας
5 ἤδη καὶ πολιορκουμένας διαφυλάττοιμεν ἢ βουλῇ ἀγαθῇ ἢ συμμαχοῦντες δι' ἑαυτῶν ἢ γοῦν μικρὰ χρήματα ἀναλίσκοντες, εἴ γε ἔδει τοσούτων, εἰ δ' οὖν, ὅπόσ' ἄττ' ἦν ἐν ὑμῖν μὴ φείσασθαι μηδένα ὑμῶν ἐκείνων μηδαμῶς. Ταύταις γὰρ ταῖς πόλεσι τὰ γινόμενα ἀποδιδόντες καὶ ἐν ἀσφαλείᾳ καταστήσαντες, συναιρομένου θεοῦ καὶ τοῦ πάσης ἀστραπῆς ἀριστέως λαμπροτέρου
10 καὶ ἡμετέρου πολιούχου, ὃς πολλάκις καὶ τοῖς ἐχθροῖς διατελῶν ἐφάνη φοβερὸς καὶ φανεῖται γε ἔσαεῖ, ἄλλως γὰρ ἔχειν ἡμᾶς αὐτοὺς πεπεισμένους οὔθ' ὅσιόν ἐστιν οὔτε μὴν εὐσεβές, αὐτὰς ἂν εἴχομεν πάντως ἀντὶ τάφρου θυμαστῆς καὶ ὑπὲρ ἄμαχον τεῖχος καὶ κρεῖττον ἢ πορθηθῆναι. Πλήν, τὴν <τῶν>

13 τῶν om. AB

¹ Πρβλ. τὰς ἐνταῦθα δημοσιευομένας φωτογραφίας, σελ. 294.

² L o e n e r t z R., Manuel Paléologue κτλ. ἐνθ' ἀν. 119.

εἰρημένων πόλεων σωτηρίαν καὶ ὑμετέραν οὖσαν ἀσφάλειαν εἰ παρέλθῶν
 ἐδίδασκον καὶ γε ἔλεγον λοιπὸν ἀρμόττειν ὑμῖν καὶ συνοίσειν εἰς δύναμιν
 ἐκείναις ἀμύνειν, τὰμείνω συνεβούλευσ' ἄν καὶ πρὸς γε ἔτι τῶν ἀδυνάτων
 B9v οὐδέν. Οἷς οὖν ἄν εἶπον, ἀναπεπεικέναι τ' ἄν ἠδυνήθην καὶ ἐπηγήθη. Πε-
 5 ραιτέρω μέντοι προελθεῖν ὑμᾶς καὶ ἃ θαυμάζοντες ἦτε, ταῦτ' εἰς τέλος φέ-
 ρειν ἐθέλειν, οὐκ ἦν τῶν ῥαδίων. Ὡς γὰρ τὰ πολλὰ ἀμελῶς οἱ πλείους
 διάκεινται, ἐπειδὴν οὐκ ὥσιν ἐγγύθεν οἱ φόβοι. Οὕτω πού καὶ ἰατρός, νό-
 σον ὑποσημαίνειν εἰπὼν τοὺς σφυγμούς, τά τε ἄλλα, οἷς τὰς νόσους ἔξεστι
 παῖδας ἰατρῶν προγινώσκειν, τοῦτ' ἀπειλεῖν, καὶ προσαπειλήσας τὸν θάνα-
 10 τον, ὃ πάντες μὲν μισοῦσι, πάντες δὲ καὶ πεφοβίασιν, οὐκ εὐχερῶς ἀναπέ-
 πεικε τῆς προσηκούσης διαιτήης ἔχεσθαι τοὺς νοσήσοντας. Ἐπειδὴν δ' ἡ νό-
 σος προσβάλλη καὶ πολεμῆ καὶ θάνατον μὲν μὴ φέρειν τὴν νόσον, μόνον δὲ
 δυσπαλλάκτον λέγων, εἰ μὴ διαιτῶτο καλῶς ὁ νοσῶν, πάντα μὲν ῥᾶστα
 τηνικαῦτα τῷ τῆ νόσῳ χρωμένῳ, ἅπερ δέδοκται τῷ ἰατρῷ, πάντα δὲ ἄγευστά
 15 τε καὶ ἄψανστα τὰ ἡδέα καὶ οὐδέν, ὅ,τι μὴ τῶν ἐδωδύμων τε καὶ ποτίμων
 αὐτῷ, ἅπερ ἄλλων γενομένων πρὸ τῆς νόσου ἐμῶν ἐωρᾶτο. Ὅθεν ἄρτι τῶν
 δυσχερῶν ἀκμαζόντων οὔμενον οὐδὲ μειουμένων, καὶ παρόντων, ἀλλ' οὐ
 A47v μελλόντων, οὐδὲ πόρρω πού ὄντων καὶ οὐκ ἀκουομένων, ἀλλ' ὄρωμένων,
 παρελθῶν καὶ ἀγῶνι χρυσάμενος πρὸς ὑμᾶς, ὅπως πάντα πράξαντες τὴν ἐλευ-
 20 θερίαν ὑμῶν μὴ καταπατεῖσθαι προδῶτε, ἦν πάντων διὰ βίου προτετιμή-
 κατε, διὰ ταῦτα δὴ πάντα πάνυ δεδοικῶς εἰμι μὴ καὶ περιεργος δόξαιμι εἰς
 πεδίον Λυδὸν προκαλούμενος καὶ τῆς ἐξ οὐρίας πλεούσης νεὼς ἀπὸ τῆς πρῶ-
 ρας καθήμενος ἔλκων μετὰ κάλω τὴν πρύμνα, ὅπως δῆθεν τάχιον διανύση
 τὸν πλοῦν. Ἄ μὲν οὖν εἴρηται μοι δεδιῶς, ἀνεβαλλόμεν τὸν λόγον. Τοῦ δὲ
 25 συλλόγου γεγενημένου, ἴν' ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν τε ὄντων δεινῶν, τῶν θ'
 ὑφορωμένων, πᾶς τις τά γ' ἐκείνῳ δοκοῦντα λέγη, δέον μὴ παντάπασι χρῆ-
 σθαι τῇ σιωπῇ, ὀλίγοις λόγοις ὡς οἶόν τ' ἔμοιγε πειράσομαι τὸ χρέος ἐκτί-
 σαι, ὅτε καὶ ὁ νῦν καιρὸς μονονουχί φωνὴν ἀφιεῖς προσδιαναγκάζων καὶ
 ἀμηγέπη σύμπαντας κόνδυλίζων πρὸς ἔργα μᾶλλον καλεῖ καὶ παρακαλεῖ ἢ
 30 πρὸς λόγους. Καὶ τοίνυν τοῦθ', ὃ νῦν ἀφ' ὑμῶν οἱ βάρβαροι ζητοῦσι καθ'
 ὑμῶν, ζυγὸν ὑμῖν ἐπιθεῖναι δουλείας, ὡς πᾶσι μὲν ἀνθρώποις βαρύτερον
 B10 εἶναι τε καὶ δοκεῖ καὶ πρὸς γε ἔτι αἰσχρόν, | οὐκ ἄν οὐδὲ λόγου μοι δέοι
 δεικνύναι. Ὡ γὰρ μάλιστα πάντων ὑμᾶς ἐτίμησεν ὁ θεός, εἰκότως ἄν ἀβίω-
 τος ὁ βίος ὑμῖν κριθεῖη, τούτου γ' ἐστερημένοις. Διάφορα δὲ δουλείας εἶδη
 35 πολλὰ καὶ ἀλλήλων πολὺ διαφέροντα. Ἄλλο μὲν γὰρ τὸ κρατοῦσιν εὐνόμως
 δουλείαν ὁμολογεῖν, οἱ πατέρων σφάζειν τάξιν ὀφείλουσιν ὧν κρατοῦσιν,
 ἄλλο δ' αὖ τὸ τυράννοις, οἷς οὐκ ἄλλοθεν ὑπάρχει τὸ ἄρχειν ἢ τὸ ὀσημερα
 ταπεινοῦν τοὺς ὑπ' αὐτούς. Τὸ δ' εἰς δούλους τοῖς βαρβάροις τελέσαι, οἷς

22 Leutsch, Par. Gr. II, 509   28 Dem. Ol. 1,2.

11 νοσήσαντας B   28 προσδιαναγκάζων A   34 γε s.l. B   ἐστερημένους A

τισιν εἰς νόμος καὶ ἐν ἔργον αἰεὶ περισπούδαστον, κακῶς καὶ ποιεῖν καὶ λέγειν τοὺς τοῦ Χριστοῦ, οὐδ' εἰς ὅσον ἀφικνεῖται τῶν κακῶν λόγος ἰσχύει δηλωῶσαι. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν τὰ διάφορα πρὸς γε ἄλλους. Ὑμεῖς δέ, οἷς ἡ ἐλευθερία τὸ ἐπίσημόν τε καὶ γνωριμώτατον, ὡς δὴ τὸ ὕψος τῷ οὐρανῷ, καίτοι
 5 πολλά γε ὕψη καὶ οἱ ἐλεύθεροι πολλοί, οὐδὲ αὐτοῖς τοῖς κρατοῦσιν ἦτε χρῆσται ποτέ, μὴ ὅτι γε ἂ νῦν ὑμῖν ἀξιοῦσιν ἐπιθεῖναι οἱ ἐχθροί, ἀλλ' οὐδὲ οὓς Ρωμαῖοι καὶ οἱ ἐλεύθεροι πάντες φόρους βασιλεῦσιν ὀφείλοντες ἦσαν ποτέ. Ἄλλὰ τί; Εὐνοίαν ἀντὶ τούτων καὶ ἀγάπην ὅτι πλείστην, τὴν καὶ παισὶ πρὸς πατέρα ὀφειλομένην, ἀνθ' ὧν γε καλῶς ποιοῦσιν ὑμῖν, ἔργοις
 10 ὑπῆρξε δεῖξαι, ὡς τρέφετε καὶ αὔξετε αὐτὰς ἀξίως ὄντως γε ὑμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ποικίλαις δωρεαῖς τετιμηκότων ὑμᾶς.

2. Ἄλλὰ σκοπῶμεν ἀκριβῶς ὅθεν τε ὑπῆρξε τοῖς ἐχθροῖς τὸ περιγεγονέναι καὶ ταῖς πόλεσιν ἢ πόρθησις, ταῖς ποτὲ μὲν ἡμετέραις, νῦν δ', ὧ σῶ-
 A48 τερ, ἀλλὰ τοῖς τὰ κατ' | ἐκείνας εἰδόσι καὶ οἷς συζῶσιν ἀνιανοῦς τε καὶ ἀπει-
 15 κταίοις περιεργόν γε ἐστὶν ἕκαστα ἐν μέρει διεξιέναι. Δῆλον δὲ ἄρα ὡς τοῖς μὲν τῷ διαφερόντως διεγηγέρθαι, ταῖς δὲ τῷ τῶν πέριξ πολιχνίων ἀμελεῖν καὶ ἀπλῶς ἐκάστην τῶν ἄλλων μηδὲ τὴν σφῶν αὐτῶν ὡς ἔδει περιποιουμένης ἀσφάλειαν, τῶν περὶ αὐτὰς ὀρώσας τὴν ἄλωσιν. Ἐπεὶ τοίνυν ταῦθ' οὕτως ἔχει, ὡς αἶ τε πρόσθεν ἡμέραι καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα μακ-
 20 τυρεῖ, μὴ ἀνακεῶμεθα ἡμεῖς, μηδ' ἔχωμεν ὀλιγώρως τῆς ἡμῶν σωτηρίας. Μνημονευτέον ὑμῖν ἐστὶν ὅτι Ρωμαῖοι ἐσμέν, ὅτι ἡ Φιλίππου καὶ
 B10v Ἀλεξάνδρου ὑμῖν ὑπάρχει πατρίς καὶ ὡς τούτοις τοῖν | γενοῖν τοῖς διαδόχοις ὡς περ τις κληρὸς ἔλαχε κατιῶν ἐπὶ μακροῦ διαρκῆς τὸ ἐφ' οὓς ἂν τῶν πολεμίων παρατάξωνται, τούτων τοῖς ὅλοις κρατεῖν καὶ μηδαμοῦ στή-
 25 ναι δυνατῶς ἔχειν πρὸς αὐτούς, καθάπερ οὐδὲ πρὸς δύναμιν ἑαγδαίου πνεύματος κόνιν καὶ πρὸς φλόγα πυρὸς τὸν κηρόν. Καίτοι γε οἱ τότε ἐκείνοις ἐναντίοι, Πέρσαι καὶ Σκύθαι καὶ Παίονες καὶ Κελτοὶ καὶ οἱ τὰς ἔξω νήσους οἰκοῦντες καὶ ἄλλα μυρία γένη τούτοις ἐφάμιλλα ἦν, ἐκηβόλοις τόξοισιν ἐξηρητημένα, ποιητῆς ἂν εἶποι τις, δόρασι καὶ ἰπικῆ ἡμυνομένα, σφόδρα
 30 φράττεσθαι καλῶς εἰωθότα καὶ τ' ἄλλ' ἄπανθ' ἂ τὸν στρατιώτην νικητὴν ἀναδείκνυσι κατάκρας ἐπιστάμενά τε καὶ μεταχειριζόμενα, οἱ δὲ νῦν ἡμῖν ἐπικείμενοι καθάρματα ἀτεχνῶς ἦσαν τῷ τότε καὶ οὐδὲν ὑγιές. Τὸν γὰρ βίον ἐκ χειρῶν ποιούμενοι διετέλουν καὶ μέγα τι ἦγον εἰ τὸ διαζῆν δουλείας ἑαυτοῖς πρίαιντο. Ταῦτ' οὖν ἐν γῶ λαβόντες, παῖδες τῶν εἰρημένων, διεγερθῶ-
 35 μεν ὡς δεῖ, μηδὲν παρέντες διενεργεῖν οἷς ἔξεστι σῶζεσθαι πόλεις ἐκ τῆς τῶν ἐναντίων χειρός, μηδ' ἠντινοῦν βοήθειαν θύραθεν ἀναμενούσας παρ' οὐτινοσοῦν τῶν ἀνθρώπων. Εἰ γὰρ οἱ ἐχθροί, ἅτε βάρβαροι ὄντες, πρὸς τρυφήν κεχηνότες, μικρὰ φροντίζοντες ὑπὲρ δόξης, χρόνον ἤδη συχνὸν πάντα μὲν δρωῖσι, πόνους δ' ὑποφέρουσι παντοδαπούς καὶ τὴν τῶν ἀναγκαίων ἔν-

δειαν πᾶσαν ἀντ' ἀναπαύλης λαμπρᾶς καὶ τρυφῆς ἀφθόνου δέχονται χαίρον-
 τες, ἴν' ὑμῖν ζυγὸν ἐπιθεῖναι οἰοί τε γένωνται, πόσῳ γε μᾶλλον ὑμῖν προ-
 σήκει φιλονεικεῖν εἴσω πίπτοντας ἐκείνους δεικνύναι, τὸν ἀγῶνα τοῦτον πόρ-
 ρω δικαίου συστησαμένους πόρρωθεν καθ' ὑμῶν. Καὶ μὴν καὶ τὸ τὰς πό-
 5 λεις ἀπάσας τὰς παραλίους ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰστρου μέχρις ὑμῶν καὶ Εὐβοίας
 καὶ τὰς ἔτι περιλειφθείσας τῆς Ἑφῶας, ἐν ἧ καὶ μᾶλλον ἢ τῶν βαρβάρων
 A48v ἰσχύς, ἔχειν τι πλεόν | ὑμῶν εἰς λόγον ἐλευθερίας, οὐ φορητόν. Δοκῶ γάρ
 μοι οὐδὲν γὰρ ἴσως τῶν παραδόξων εἰ καὶ λογισμῶ τις χρήσαιτο παραδόξῳ
 διατρανῶν κἂν τῷδε τᾶληθῆ, ὡς εἰ τῶν τὰς πόλεις ἐκείνας οἰκούντων συνέ-
 10 βη πεσεῖν τοὺς νεκροὺς ἔνθα δὴ καὶ τοὺς ὑμετέρους, μὴ ἂν οὕτως ἀνεκτῶς
 B11 φέρειν τοὺς ὑμετέρους νεκρούς, ὥστε τῆς αὐτῆς | ἐκείνους ἀξιοθῆναι βουλη-
 θῆναι ταφῆς, ἀλλὰ τεράστιόν τι ἐργάσασθαι, εἴπερ ἐνῆν ἀναστάντας ἐκεί-
 θεν εἰς βυθὸν σφᾶς αὐτοὺς καταδῦσαι, εἴ γε ἑτέραν χέρσον οὐκ ἦν εὑρεῖν
 τὴν δεξιόθεν αὐτοὺς καὶ μὴ ἀποφανοῦσαν ἴσους ὧν ἐκτόπως αἰεὶ κρείτ-
 15 τος ἦσαν διατελοῦντες. Καὶ εἰ τοῖς ἀγροῖς ὑμῶν καὶ ἀπλῶς τοῖς ὑμετέροις
 οὐχ ὑμῖν φορτίον τι πλεόν φόρων ἤπερ αἱ ῥηθεῖσαι φέρουσι πόλεις ἐπι-
 θεῖναι βούλονται οἱ ἐχθροί, καλῶμεν γὰρ αὐτοὺς τοῦθ' ὅπερ εἰσὶν ἀληθῶς
 τῷ σωτῆρι τε ἡμῶν καὶ ἡμῖν δι' αὐτόν, αἴσχιτον μέντ' ἂν εἴη καὶ περὶ
 20 τούτου χρῆσθαι βουλῇ τὴν ἀρχήν· εἴπερ αἰσχρὸν τὸ ὄτωρ, πολλῶ δὲ αἴσχιον
 τὸ βαρβάροις φόρους διδόναι, ἦν δ' ὅμως χρῆσθαι, βίας ἄλλης προσοῦσης
 ἰσχυροτέρας. Νῦν δ' οὐ τὴν ἔξω οὐσίαν, ἀλλ' ὑμᾶς αὐτοὺς ἐθέλουσι χειρῶ-
 σασθαι καὶ πρὸς τὸ δοκοῦν αὐτοῖς καταχρησθαι, εἰ μὴ καὶ πάνν τοῖς ῥή-
 25 μασιν, ἃ λέγουσί γε, τοῦτο διασαφοῦσι, σοφόν τι ποιούμενοι χρῆμα, μᾶλλον
 δέ γ' ἀνόητον εἰπεῖν καὶ ἔωλον οἰκειότερον. Οὐ γὰρ ἄλλοις ῥήμασι τὰς ἄλ-
 30 λας πόλεις ἐσοφίσαντό τε καὶ σεσυλήκασιν, ὑμῖν δ' ἑτέροις τισὶ τοῦτο πει-
 ρῶνται ποιῆσαι, ἀλλ' ἴστε πάντως ὡς τοῖς αὐτοῖς. Εἰ οὖν ἄλογα ζῶα καὶ
 πτηνά, εἰ τὰ τούτοις σύντροφα συμβαίη κατιδεῖν παγίσιν ἢ δικτύοις ἄλόν-
 τα, οὐκ ἂν τοῖς αὐτοῖς θηραθεῖεν ῥαδίως, πῶς οὐ γέλωσ μὲν σαφῆς, φεῦ-
 γον δ' εὐηθείας περιφανοῦς καὶ παραπαιόντων γραφῇ περιπίπτον τό, οἷς
 35 τὰς ἄλλας πόλεις συλήσαντες δεδουλόκασιν, καὶ ὑμᾶς τοῖς αὐτοῖς νῦν πειραῶ-
 σθαι δουλοῦν; Ὡ τῆς τῶν βαρβάρων πρὸς ὑμᾶς ὕβρεός τε καὶ ἀλογίας. Ὁ
 παρὰ τῶν μέγα ἠττόνων λαβεῖν ἐθελήσασιν, οὐ μὲν οὖν τούτοις ἐγένετο, ἀφ'
 ὑμῶν προσδοκῶσιν. Ὡ τοῦ τῶν ἐνίων ἀγεννοῦς καὶ τῆς τῶν φρενῶν ἐνδεί-
 35 ας. Ὑπερ τοῦ ἰδεῖν εἰ δεῖ συνθέσθαι καὶ πασῶν τῶν πόλεων χεῖρους φα-
 νῆναι ἢ μὴ τὸν σύλλογον γεγενῆσθαι δοκοῦσιν. Ἄλλ' οὐ διὰ τοῦτο, ὧ γεν-
 ναῖε, καὶ πολὺ τι νοῦ βάρος ἔχειν νομίζων. Ἡ γὰρ ἂν, οὐδ' ἦν φανῶμεν
 δουλεύοντες, ἀνοίκειόν τι, εὖ ἴσθι, ἀλλ' ὁ ἡμῖν προσῆκε πεπόνθαμεν. Οὐ
 περιέσται τοῖνυν, οὐ περιέσται ποτὲ τοῖς ἐχθροῖς, θεοῦ συναιρομένου, κυ-
 A49,B11v ρίους ἡμῶν γενέσθαι, ἕως ἂν κύριοι ὦμεν ὄπλα τε αἴρειν | καὶ μαχόμενους

ἔνεκα δόξης μετὰ ταύτης πίπτειν αἰρεῖσθαι. Τὸ μὲν γὰρ ἀποθανεῖν οὐκ ἔστι
 δήπου διαφυγεῖν, πρὸς δὲ τῷ μὴ δόξαν ἐτέραν ὑμῖν αὐτοῖς περιποιήσασθαι
 καὶ τὴν προσοῦσαν ἀποβαλέσθαι τὸ ἀπευκταϊότατον πάντων, ὃ σῶτερ, ἐστίν,
 ὡς οὐκ ἔστιν εὐρεῖν δούλοις οὔσι τὴν μὴ κτηθεῖσαν καὶ τὴν ἀποβληθεῖσαν
 5 αὔθις ἀνακαλεῖσθαι. Ἐὰν τοσοῦτον πρὸς ἐκείνους εἰπὼν, πρὸς ὑμᾶς, ὃ ἄν-
 δρες, τὸν λόγον αὔθις ποιοῦμαι. Οἶδα μὲν οὖν ὡς κρεῖττον πάντες ἡγού-
 μεθα τὸ κοινὸν τῆς φύσεως χρέος, τὸν θάνατον, τοῦ βαρβάρους ἀσεβεστά-
 τοις ἐθελουσίῳ γνώμῃ δουλεῦσαι, οἳ καὶ οἷς τε λέγουσι καὶ δι' ὧν ποιοῦσιν
 εἰς τὸν δεσπότην ἡμῶν ἐξυβρίζοντες τό γε εἰς ἐκείνους ἦκον, οὐδὲ τοὺς καθά-
 10 παξ αὐτοῖς δουλωθέντας οὐκ ἀνέχονται μὴ ἐκβιάζεσθαι ἀσεβεῖν
 τὴν αὐτὴν αὐτοῖς ἀσέβειαν, τοῖς δεσπόταις μὲν δοκοῦσιν εἶναι, οὐχ ἦττον
 δ' οὔσι δούλοις. Εἰ γὰρ καὶ δεσπότες εἰσὶ βιαιότατοι τῶν δορυαλώτων ἐκεί-
 νοις γεγενημένων ἢ καὶ ἄλλως πως τὸν αὐχένα ὑποκλινάντων, ἀλλὰ καὶ δαι-
 μόνων κακῶν ἐκούσιοι δοῦλοι κακοί. Τῆς βίας μέντοι ταυτησὶ πολλοὺς πολ-
 15 λάκις ἀπέφηναν ἦττους, κἄν μὴ οἷοί τε φανῶσι τοὺς γενναιοτέρους τῶν δου-
 λωθέντων δοκοῦντας ἐκτρέψαι καὶ πρὸς τὸ δοκοῦν ἐκείνοις συνθέσθαι κα-
 τασκευάσαι, ἀλλ' ἀνάγκη πάντως πολλὴ τοὺς μὴ τοῦ θανάτου καταγελῶντας
 εἰς τέλος τὰ μὲν ἄθεσμα ἐκείνων ἔργα καὶ ἀσεβείας ὄντα μεστὰ καθορᾶν,
 τῶν βλασφημιῶν δ' ἀκούειν καὶ τὴν σιωπὴν τῷ φόβῳ τιμᾶν, ὥστε ἀναγκαῖον
 20 εἶναι κινδυνεύει ἦτοι διψᾶν τὸν θάνατον τὸν ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐκ τῶν
 χρηστοτέρων εὐκλειαν ἔργων μὴ τι μικρὸν ἡγεῖσθαι ἢ τῇ σιωπῇ τοῖς ἀθέοις
 λόγοις ἐκείνων καὶ ἔργοις συγκατατίθεσθαι καὶ ὠδὶ πως κοινωνεῖν αὐτοῖς
 τῆς αὐτῶν ἀσεβείας.

3. Δοκῶ οὖν ἐμοί, ἤπερ ἔφθην εἰπὼν, τῆς δουλείας ταυτησὶ κρεῖττω τὸν
 25 θάνατον εἶναι· οἶδα δ' ὡς καὶ ὑμῖν ταυτὶ συνδοκεῖ, ἐπεὶ καὶ πᾶσιν ἀν-
 B12 δράσιν οὕτω τοι δήπου δέδοκται καὶ δοκεῖ, εἰ μὴ τις ἄρα παιδὸς | ἔχων φρό-
 νημα τύχοι καὶ ψυχὴν γυναικώδη καὶ ἀνελεύθερον, τοῦ ἀνδραποδώδους βίου
 τὸν αὐτεξούσιον οὐδέν τι διαφέρειν νομίζων. Ὅν ἐγὼ φαίην ἂν ὡσπερ
 τινὰ σπῖλον τῷ γένει εἶναι καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὡς ἀληθῶς ἀμβλωμα, ὃ
 30 γε εἰς τὸ βουλευτήριον εἰσιόντι οὐδ' ἂν εἰς μὲν ὑπακούσειεν ἀκριβῶς, εὖ οἶ-
 A49v δα τοῦτο καὶ πέπεισμαι. Τίς γὰρ ἂν ἐπὶ τοσοῦτον μαυεῖη, ὥσθ' ὑποσχεῖν |
 ἐκείνῳ τὰ ὄτα; Ὅντως δ' αἰσχροτάτον πάντων, ὃ ἄνδρες Ρωμαῖοι, ὅτῳ οἰ-
 κειότατ' ἔστι γυναιξὶ παρακαθῆσθαι καὶ θρύπτεσθαι, τοῦτον ὑμῖν εἰς τὸ
 βουλευτήριον συνεισάγεσθαι. Ὅ δὴ τοιοῦτος διορθωθείη. Εἰ δ' οὖν, ἐλέ-
 35 ους παρ' ὑμῖν τυγχανέτω, ἡμῖν δ' ὁ λόγος πέρας λαμβανέτω. Κρεῖττων τοί-
 νυν ὁ θάνατος τῆς δουλείας ἡμῖν ἐκρίθη, κακείνου δ' ἐστὶ τὸ ζῆν, τούτου
 τε αὔθις τὸ εὖ ζῆν. Τετάρων τοίνυν ὄντων, δουλείας, θανάτου, ζῆν τε καὶ
 εὖ ζῆν, καὶ τὸν τῆς δουλείας λόγον ποιησαμένων ὑμῶν ἐκποδῶν, καὶ τὸν
 θάνατον ἀντὶ ταύτης ἀσπαζομένων, ἤνυσταί μοι τὸ σπουδαζόμενον. Εἰ γὰρ

δυναίμην λέγειν τι, ᾧ ἢ τὸ ζῆν κατὰ γνώμην ἕξεστι πραγματεύεσθαι ἀπο-
 δουμένους πρὸς θάνατον ἢ τὸ περιεῖναι γούν, χάρις τῷ διδάσκοντι ἀνθρω-
 πον γνῶσιν, ὃς καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ ἐνεργεῖν ἐν ἡμῖν, φησὶν ὁ Παῦλος, ἐνερ-
 γεῖ. Εἰ δὲ καὶ μὴ δυναίμην, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ θανάτου ὑμῖν αὐτοῖς τιμᾶν
 5 προκεκρίκατε τοῦ τῆς δουλείας ζυγοῦ, οὐδ' οὕτω πάντη ἀπέτυχον, οἶμαι δ'
 οὐδ' ἐπὶ πολὺ τοῦ σκοποῦ. Φαμέν δὴ ὡς, καθάπερ ὅπως μὴ δουλεύοισαμεν
 φίλοι καθέσταμεν τῷ θανάτῳ ἐκόντες, τὸν ἴσον δὴ τρόπον καὶ ὑπὲρ τοῦ μὴ
 τεθνάναι προσῆκε πράγματά τε ἔχειν ἐθελοντάς καὶ ἀλλεπαλλήλων πόνων νι-
 φάδων ἀνέχεσθαι καὶ αἶρειν μὲν τὰ ὄπλα, τῶν δὲ τραυμάτων ὀλιγωρεῖν καὶ
 10 τῶν σπουδαίων ἔργων πάντων ἀντέχεσθαι ἀπρίξ, ἰδίᾳ τε ἕκαστος καὶ κοινῇ.
 Οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστιν, οὐδὲν δεινόν, ὧδ' εἰπὲν ἔπος, ἔφθη τις εἰπὼν
 τῶν σοφῶν, οὐ οὐκ ἂν ἄραι τ' ἄχθος ἀνθρώπων φύσις, λέγω ὑπὲρ δόξης
 καὶ ζωῆς δεῖσαν ἀγῶνι χρῆσθαι. Εἰ δὲ δὴ χρυσοῦ δαπάνης πράξεων εἴνε-
 κά τινων, τῶν δυνασομένων σὺν θεῷ μετὰ μελλον παρῆξιν τοῖς ἐχθροῖς, οἷς
 B12v τὸν πόλεμον | ἐγειραὶ προὔθυμηθησαν καθ' ὑμῶν, εἰς σπονδάς τὰς γιγνομέ-
 νας ἀγαγόντες αὐτούς, ἀπαλλαγὴν σωροῦ δυσχερῶν καὶ κινδύνων πριαίμεθα,
 ὅσον μὲν εἰς δόξαν ἄγον, ὅσον δὲ ἡδύ, συμφέρον μέντοι γε ὑμῖν πῶς οἴε-
 σθε τοῦτο εἶναι ; Εἰ γὰρ ὅσα ἔχομεν καὶ ἔχοιμεν, ἀλλὰ μὴ πρὸς αἴσχος καὶ
 βλάβος, τούτων τὸ ἐργάζεσθαι αἴτιον, τὸ ὑπὲρ τὸν καιρὸν εὐρεῖν ἐργασίας
 20 ἀναλωκένας εἴσοδος λογισθῆναι εἰκός ἐστι τοῖς γε νοῦν ἔχουσι. Χρῆ δὲ γε
 καὶ οὐ πάνυ τοι τὴν ἀγαθὴν ἐλπίδα ἀποσοβεῖν, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ θώρακος
 δίκην περιβαλέσθαι αὐτὴν καὶ ἀσπίδος προβαλέσθαι τοὺς ὄντας ἀνδρας ἀγα-
 θούς, ἢ τῷ ῥήτορι εἴρηται. Εἰ γὰρ Δημητρίου στρατηγούντος τοῦ παμμεγί-
 στου, ὃς τῶν εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἐξυβρίσαι πειραθέντων, τοῖς μὲν τὸ τά-
 A50 χος, τοῖς δὲ σὺν τόκῳ συχνῶ ἀξίας ὥφθη τὰς ἀμοιβὰς ἀποδεδωκώς, ἔτι
 μικρὰ σπουδάσαι κατὰ τῶν ἐχθρῶν μεγάλα ὑμῖν αὐτοὺς καταισχύνας συνέβη
 τοὺς μεγάλα φρονούντας καὶ ἀεροβατοῦντας, πῆ μὲν τριήρεσι φανερώς, πῆ
 δὲ ναυσὶ ληστρικάις καὶ πρὸς γε ἐν ἡπείρῳ, ἐν ἢ τοῖς πεπραγμένοις μεθύ-
 30 ματα ἢ τὸ μόνον ὑμᾶς τὰ ὑμῖν συνοίσοντ' ἐνθυμηθῆναι, τί χρῆ καὶ νομί-
 ζειν, ὧ ἄνδρες, εἰ μεγαλοψυχία τε καὶ ἀνδρεία χρῆσθαι βουλευθῆμεν σὺν
 τῷ προσήκοντι λόγῳ κατὰ τῶν ἀντιπάλων ; « Ἀλλὰ πολλῶ προέχει ὁ ἐχθρὸς
 εἰς τε χρήματα καὶ γῆν καὶ συμμαχοῦντας καὶ στρατιὰν καὶ χρῆ πρεσβείαν
 πέμπειν ὡς αὐτὸν σπονδάς αἰτησομένους ». Συντίθεμαι, ὧ ἑταῖρε, πολλῶν με
 35 εἰς τοῦτο ὠθούντων, ἀπερ ἀπώσασθαι μὲν εὐχερὲς, τὸ δὲ χαλεπὸς τις εἶναι
 δόξα δεδιώς, ἐν μέρει διεξερχόμενος ἕκαστα, ᾧ μὴ δεῖν ἀνέκφορα κατέχειν.
 Οὕτω δὲ σοι δίδωμι γνώμην, ἂν γε ὧσι σπονδαί, ἃς ὁ βάρβαρος σπονδάς
 ὀνομάσει, ἀλλὰ μὴ παραλογίσῃται ὑμᾶς καὶ τῇ τῶν σπονδῶν προσήρσει εἰς

3. Phil. 2, 13.

35 εὐχερὲς : οὐ τῶν εὐχερῶν A, sed correxit in margine.

ἔσχατα δουλείας ἐλκύση. Οὐδέν τοι γάρ, οὐδὲν ἀλιέων ὁ ἄνθρωπος διενήνο-
 χεν εἰς τὸ ἑξαπατᾶν καὶ μικρῷ δελεάσματι μεγάλα θηρᾶσθαι δύνασθαι ὡς
 τοῦθ' ὑμῖν ἡ πείρα παρέστησεν. Οὐ γὰρ πλῆθος στρατιᾶς κεκτημένος, ῥώ-
 B13 μιν ἄτοπον ἐχούσης καὶ τόλμαν, ἢ φρενῶν εὐπορῶν | ὑπὲρ πάντας ἢ χρημά-
 5 των κρείττων ἢ γοῦν μὴ σφόδρα ἦτων ἀναδειχθεὶς εἰς τὴν τῶν εὐσεβῶν
 εἰσκαμάσας, ἐπέκλυσεν αὐτήν, πόσον δοκεῖτε χρόνον, ὡς δὴ τι μέγιστον κῦ-
 μα μικρὰν τινα παράλιον πέτραν, ἀλλ' ὧ νικᾶν εἰώθει ποιῶν, φαρμάκων
 λέγω περιουσίᾳ καὶ γοητείᾳ. Ἄλλ' εἰ μὲν οἱ πρόσβεις μετ' εἰρήνης ἐπανέλ-
 θοιεν, χάρις μὲν τῇ τὰ πάντα καλῶς ἰθυνοῦση προνοίᾳ, ὁ δὲ λοιπόν, ὅτι τά-
 10 χιστα ἐκδέχεσθαι ἰδεῖν τὴν τῶν βαρβάρων καταστροφὴν, πρῶτον μὲν ὡς
 οὐδ' ὀπωστιοῦν ἀκίνητα τ' ἀνθρώπεια μένει πράγματα, οὐδὲ γὰρ ψιλλῇ ἐπι-
 νοίᾳ ἀκινήσιαν ἔστιν εὐρεῖν ἐν αὐτοῖς, ὡς ὁ φιλόσοφος λόγος, ἔπειθ' ὅτι τὰ
 ὑπεργγμένα εἰς ἡμᾶς παιδεία θεϊκὴ τις ἦν περὶ ὧν ἐξημάρομεν οὐκ εἰς τὸν
 πλησίον ἕκαστος μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ εἰς αὐτόν, ὅς γε καὶ ἐθρέψατο ἡμᾶς καὶ
 15 ἐγεννήσατό γε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παραγωγόν, ὧ καὶ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ
 ἔσμεν, Παῦλος εἶπεν ὁ μέγας, οὐ τῶν χειρῶν ἀνηρηθῆσθαι πεπιστευκότες ἔσμεν
 A50v τὰς ἡμετέρας ψυχὰς. Τοῦ θεοῦ δὲ διακειμένου πρὸς ἡμᾶς | εὐμενοῦς καὶ τῆς
 παιδείας ἀνηρημένης, οὐκ ἀπεικός τι τυγχάνει ὄν, ἀλλὰ καὶ μέγα τι τῶν ἀ-
 ναγκαίων ταῖς εἰωθεῖαις δωραεῖς εὖ ποιεῖν ἡμᾶς τὸν θεόν' εἰκότως. Πῶς
 20 γὰρ οὐ; Ὅπου γε καὶ ἄνθρωποι ἀνθρώποις τοῦτο ποιοῦσι καὶ τῆς πρὶν
 λύπης πολλάκις ἀντίροπα ἔργα δεῖν γινώσκουσι πράττειν εἰς εὐφροσύνην.
 Εἰ μὲν οὖν καταλλαγὰς ἀφίκοντο κομίζοντες οἱ πρόσβεις οἱ παρ' ἡμῶν, ἄ-
 σμενοι ἐκεῖνας προσδεξόμεθα, οὐ μᾶλλον ὡς ἀπαλλαγὴν τῶν ἤδη δεινῶν
 ὑπαρχούσας ἢ ὡς οὔσας γε ἀγγέλους τῶν μετέπειτ' ἀγαθῶν. Εἰ δὲ τὴν καρ-
 25 δίαν τοῦ ἐχθροῦ σκληρυνεῖ ὁ θεός, τίς γε οἶδεν, εἰ μὴ καθάπερ πάλαι τοῦ
 Φαραῶ σκληρὰν κατὰ τοὺς λίθους συνεχώρησε μένειν καὶ τὴν αὐτοῦ, ἵνα
 κἂν τούτῳ ἐνδοξασθῇ, οὐκ ἄρ' ἀρμόττειν οἴμαι τοῖς εὐσεβεῖσι τὸ τῶν λογι-
 σμῶν ἀνθρωπέων τῶν πρακτέων τὰς ἐκβάσεις παντάπασιν ἀναρτᾶν' δεῖ
 δὲ σφῶν αὐτῶν πάντως ἐπιμελεῖσθαι τό γε εἰς αὐτοὺς ἦκον, ὡς θεῷ καὶ τόδ'
 30 ὄν φίλον, τῶν ἀπάντων μέντοι τὰ τέλη τῶν τοῦ θεοῦ χειρῶν ἀναρτᾶν. Οὔτε
 B13v γὰρ | μὴ θέλοντος αὐτοῦ διαφυλαχθεῖμεν ἂν ποτε, κἂν πάντα δρῶντες ὦμεν
 τὰ γενναῖα καὶ δεξιὰ, τοὺς τε σπουδῇ κεκρημένους ἐπιεικῶς οὐδεὶς ποτ' εἶ-
 δεν ἀνθρώπων ἐγκαταλελειμμένους ἐπιεικῶς. Ὡς πολλοὶ γε μάρτυρες τούτων
 καὶ Ἱερικῶ ἢ πόλις καὶ πρὸς γε ἔτι ἡ Νινευτὶ μετανοία χρησαμένη σὺν σπου-
 35 δῇ τῇ γιγνομένῃ. Περὶ ἧς δήπουθεν μετανοίας, ὅπως πάντ' ἰσχύουσαν ἴσμεν
 παρὰ θεῷ δικαστῇ, βουλομένου ἡμᾶς ἀναμνησαί, ἕνεκα γε δυοῖν δεσμεῖται ἡ
 γλῶσσα, ὅτι τε ἐτέρου σχήματος τοῦτο, ἐν ᾧπερ ἔσμεν ἡμεῖς, καὶ ὅτι πρῶ-
 τως ἔδει τὸν περὶ ταύτης ἐθέλοντα λέγειν, ταύτη γε πρῶτως χρῆσθαι, οὔπερ
 ἡμεῖς μακρὰν ἀφρονηκότες ἔσμεν. Ἄλλὰ ταύτην μὲν δοίη θεὸς πρροσβείαις

ταῖς τοῦ λαμπροτάτου μάρτυρος αὐτῶ καὶ φίλου καὶ διὰ ταύτης τὰ τ' ἐν-
 ταῦθα χορηγήσειεν ἀγαθὰ, τὰ τ' ἐν οὐρανοῖς μετὰ ταῦτα. Ταύτη γὰρ πάντως
 ἔψεται καὶ ἀμφοτέρα, ὥσπερ δὴ καὶ τάναντία τοῖς μὴ τοῦ φαρμάκου τούτου
 μετέχουσιν, ὑμῖν δὲ δέον πάντα πράττειν τὰ πρὸ μικροῦ πλατύτερον εἰρημέ-
 5 να, εἰσφέρειν δηλαδὴ σὺν μεγαλοψυχία, ἀναλίσκειν δ' ἀφθόνως ἔνθ' ἂν εἴη
 δέον, πόνων καὶ κινδύνων καταφρονεῖν, τὸν θάνατον φίλον ἠγγεῖσθαι καὶ εὐ-
 εργέτην, εἴνεκα τοῦ μὴ βαρβάροις ἐθελῆσαι δουλεῦσαι, ἀλόγοις τε καὶ ἀγνώ-
 μοσιν οὔσι, θηρίων τε βίον ζῶσι καὶ εἰς ἀλλόκοτα ἔθη, οἷς τούτους ἴσμεν
 χαίροντας, βιαζομένους τοὺς ὑπ' αὐτούς, ἐφ' ὕβρει μὲν τῶν φυσάντων, ἀπω-
 A51 λεία δὲ τῶν φύντων, τῶν δὲ τούτων ἐκγόνων ὀλέθρω. Ἄλλ' ἴσως εἴποι τις |
 ἂν, ὡς τὰ μὲν ἄλλα πάντα καὶ δράσαι καὶ παθεῖν δίκαιοι ἦμεν ἂν, ὥστε
 μήτε τὴν δουλείαν ταύτην τὴν αἰσχρὰν τε καὶ πικρὰν ἀναδέξασθαι ἐθελῆσαι
 μήτε τὴν ψυχὴν παραβλάψαι, ὃ δὲ θάνατος δεινὸν καὶ τοῦ ἀνθρωπείου
 βίου τὸ πέρας καὶ δεῖ τοῦτον φεύγειν πάση σπουδῇ. Οὐκ οὐκ πάντη τῶν κα-
 15 κῶν νομιστέον αὐτὸν διὰ ταῦτα. Πολλῶν γὰρ ἄλλων ῥύεται καὶ μεγάλων κα-
 κῶν, ἔσχατον ὦν τῶν κακῶν, αὐτὸς τ' εἰσάπαξ ἐνοχλήσας ἐν βραχυτάτῳ χρό-
 νῳ ἔπειτ' οὐκέτ' εἰώθει διενοχλεῖν. Ὅτι δ' οὐ τὸ χειριστον τῶν ἐν ἀνθρώ-
 B14 ποῖς ὁ θάνατος, πολλοί γε ἡμῖν συνεῖπον καὶ συνεροῦσιν, ὡς πείθω | γε ἐμ-
 αυτόν, συνίστησι δέ γε τοῦτο καὶ τὸ τάς, ὡς οἱ βάρβαροι παρεστήσαντο πό-
 20 λεις, ἀθρόας θάνατον εὐχεσθαι πάσας ἀνθ' ὅτου δουλεύουσι. Δρωμέν τοί-
 νυν, ὃ ἄνδρες, πάντα, ἀνεχώμεθα πάντων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Κρείττω
 γὰρ ἄρα ταύτην τῶν πάντων νομιστέον ὑμῖν ἔστιν, εἴπερ ἡ δουλεία τὸ χει-
 ριστον, καθάπερ μάλα λαμπρῶς ἐξηλέγχθη, ὡς ἐγῶμαι, τοῖς πρόσθεν λόγοις.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Τὸ περιεχόμενον τῆς ὁμιλίας τοῦ Μανουὴλ ἔχει περιληπτικῶς ὡς ἑξῆς.
 § 1. Ἡ μεγάλη αὐτῆ συγκέντρωσις δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ τώρα, διὰ νὰ ἀ-
 ποφευχθῆ ἡ ὑποδούλωσις τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει πρὸ
 πολλοῦ μὲ σκοπὸν τὴν στρατιωτικὴν ἐνίσχυσιν τῶν πλησίον τῆς Θεσσα-
 λονίκης πόλεων. Ἄν εἶχον ἐνισχυθῆ αἱ πόλεις αὐταί, ἡ Θεσσαλονίκη δὲν
 θὰ εὐρίσκετο τώρα ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τοῦ ἐχθροῦ. Ὅμιλία μὲ τὸ θέμα αὐτὸ
 θὰ εἶχεν ἐπιτυχίαν, διότι ὅλοι θὰ συνεφώνουν ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκην τῆς ἐ-
 νισχύσεως. Δὲν θὰ ἦτο ὁμως εὐχερὲς νὰ ὁμιλήσῃ πέραν τοῦ θέματος αὐτοῦ,
 διότι οἱ Θεσσαλονικεῖς, ἐφ' ὅσον ὁ κίνδυνος δὲν ἦτο εἰσέτι ἐγγύς, δὲν θὰ
 ἐνδιαφέροντο. Τώρα ὁμως ὁμιλία ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἀνάγκης νὰ διεξα-
 χθῆ ἀγὼν ὑπὲρ πάντων καὶ μέχρι τέλους εἶναι περιττή, διότι καὶ πάλιν ὅλοι
 εἶναι σύμφωνοι. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ συγκέντρωσις ἐγένετο μὲ θέμα τὸν τρόπον

ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς ἐπικειμένης ὑποδουλώσεως καὶ καθεὶς δικαιούται νὰ εἴπῃ τὴν γνώμην του, ὃ ὁμιλητῆς θὰ εἴπῃ ὀλίγα πράγματα, ἂν καὶ γνωρίζῃ ὅτι δὲν εἶναι πλέον καιρὸς διὰ λόγους, ἀλλὰ διὰ ἔργα. § 2. Οἱ λόγοι τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἐχθρικών στρατευμάτων καὶ τῆς ὑποδουλώσεως τῶν πλησίον τῆς Θεσσαλονίκης πόλεων εἶναι διὰ μὲν τοὺς ἐχθροὺς ὅτι οὗτοι ἠγωνίσθησαν σκληρῶς, διὰ δὲ τὰς πόλεις ὅτι αὐταὶ ἠδιαφόρησαν διὰ τὰς γειτονικὰς των. Τώρα δὲν ὑπολείπεται τίποτε ἄλλο ἐκτὸς τοῦ ἀγῶνος μέχρι θανάτου. Διότι τοῦτο εἶναι ἡ παράδοσις ἐκ τῶν προγόνων, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἠγωνίζοντο καὶ συνέτριβον δυνάμεις ἐχθρικός ἐφαμίλλους πρὸς αὐτοὺς κατ' ἀξίαν, ἐνῶ οἱ σημερινοὶ ἐχθροὶ εὐρίσκοντο τότε εἰς πρωτόγονον κατάστασιν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι βάρβαροι. Δὲν λέγουν βεβαίως σαφῶς ποῖα εἶναι αἱ προθέσεις των, ἀλλ' οὐδεμίᾳ ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι ἐπιδιώκουν νὰ ὑποδουλώσουν τὴν Θεσσαλονίκην. Καὶ ἂν ὅμως ἐπεζήτουν ἀπλῶς νὰ ἐπιβάλουν φόρους, οἱ Θεσσαλονικεῖς θὰ ἔπρεπε καὶ πάλιν νὰ μὴ τὸ δεχθῶν, ἀλλὰ νὰ ἀγωνισθοῦν μέχρι τέλους. Ὑπάρχουν βεβαίως μερικοί, οἱ ὅποιοι νομίζουν ὅτι σκοπὸς τῆς συγκεντρώσεως αὐτῆς εἶναι νὰ ἴδουν οἱ συσκεπτόμενοι μήπως πρέπει νὰ συνθηκολογήσῃ ἡ πόλις. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτον. Οἱ Θεσσαλονικεῖς πρέπει νὰ ἐκλέξουν μεταξὺ τῆς νίκης των ἢ τοῦ θανάτου των. § 3. Ἡ ἀπόφασις ἀγῶνος μέχρι θανάτου εἶναι κοινὴ συνείδησις ὄλων τῶν Θεσσαλονικέων ἐκτὸς ἐὰν τύχῃ κανεὶς, ὃ ὁποῖος ἔχει «παιδὸς φρόνημα καὶ ψυχὴν γυναικώδη καὶ ἀνελεύθερον». Δὲν πρέπει ὅμως νὰ χαθῆ ἡ ἐλπίς εἰς τὴν νίκην, διότι ὁ Ἅγιος Δημήτριος πολλὰς φορὰς ἐβοήθησε τὴν πόλιν. Ὑπάρχουν μερικοί, οἱ ὅποιοι, ἔχοντες ὑπ' ὄψει των τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἐχθρῶν εἰς χρήματα, εἰς γῆν καὶ εἰς στρατόν, προτείνουν τὴν ἀποστολὴν πρεσβείας πρὸς αὐτούς. Ἄν ἡ πρεσβεία αὐτὴ ἐπανέλθῃ μὲ εἰρήνην, τότε νὰ σταλῆ. Τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον, διότι εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ ἐχθροὶ θὰ ψευθοῦν καὶ θὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν πρεσβείαν διὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως. Ἄν πάντως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν συμφωνίαι, ἅς γίνων αὐταὶ δεκταί. Ἄλλως δὲν ὑπολείπεται τίποτε ἄλλο πέραν τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ τῆς νίκης ἢ τοῦ θανάτου.

* *

Ἡ ὁμιλία τοῦ Μανουήλ ἐξεφωνήθη ἐνώπιον μεγάλης συγκεντρώσεως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐχούσης δικαιοδοσίαν διὰ τὴν ἐξέυρεσιν καὶ διάθεσιν χρημάτων, διὰ τὴν ἀποστολὴν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἐκτὸς τῆς πόλεως, διὰ τὴν ἀποστολὴν πρεσβευτῶν καὶ διὰ τὴν τελικὴν ἀπόφασιν περὶ πολέμου, εἰρήνης καὶ διαπραγματεύσεων μὲ τὰς δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ. Αἱ πληροφοροὶ αὐταὶ παρουσιάζουν δύο ζητήματα μεγίστης σημασίας διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐξεφωνήθη ἡ ὁμιλία. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν εἶναι ποία ἦτο ἡ σύνθεσις τῆς «ἐκκλησίας», περὶ τῆς ὁ-

ποίας δμιλεῖ ὁ Μανουήλ, καὶ τὸ δεύτερον ποία ἦτο ἡ πρὸς τὴν κεντρικὴν διοίκησιν ἐν Κωνσταντινουπόλει σχέσις τῆς πολιτείας τῆς Θεσσαλονίκης. Διὰ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ζητημάτων αὐτῶν παρέχει μερικὰς ἐνδείξεις ὁ Tafrafi O., Thessalonique au quatorzième siècle, Paris, 1913, 73 κ.έ., στηριζόμενος ὅμως κατὰ κύριον λόγον εἰς τὸ ἐνταῦθα ἐκδιδόμενον κείμενον τοῦ Μανουήλ, τὸ ὁποῖον ἐγνώριζεν ἐκ τοῦ κώδικος τῶν Παρισίων. Ἐκ τῆς ὁμιλίας τοῦ Μανουήλ δὲν προκύπτει σαφῶς ἂν πρόκειται περὶ τῆς «συγκλήτου» ἢ περὶ τῆς «ἐκκλησίας τοῦ δήμου», λόγῳ ὅμως τῶν μεγάλων ἀρμοδιοτήτων τὰς ὁποίας φαίνεται ἔχουσα ἡ συγκέντρωσις αὐτῇ νομίζω ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τῆς πρώτης παρὰ περὶ τῆς δευτέρας. Πρὸς τὰ μέλη τῆς συγκλήτου (ἢ ἄλλως βουλῆς), ἣτις ἀπετελεῖτο ἐξ ὄλων τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων μετὰ τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως, ὠμίλησεν καὶ ὁ Ἰσίδωρος τὸ 1393 μὲ θέμα «Ὅτι φέρειν χρὴ τοὺς τῶν κοινῶν προϋσταμένους καὶ προὔχοντας ἐν πολιτεία τοὺς τῶν πολλῶν καὶ εὐτελῶν ἀνθρώπων γογγυσμούς» (ἐκδοσις Λαούρδα, ἐνθ' ἀν. 60-65). Διὰ τὸ δεύτερον ἐκ τῶν εἰς τὴν ὁμιλίαν τοῦ Μανουήλ παρουσιαζομένων ζητημάτων, περὶ τῆς πρὸς τὴν κεντρικὴν διοίκησιν ἐν Κωνσταντινουπόλει σχέσεως τῆς πολιτείας τῆς Θεσσαλονίκης, χρησίμους παρατηρήσεις περιέχει ἡ μελέτη τοῦ Βακαλοπούλου Ἀ., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας (1423-1430), Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, 127-149. Καθ' ἃ πειστικῶς ἀναπτύσσονται εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην ἡ Θεσσαλονικὴ ἀπελάμβανεν εἰδικῆς αὐτονομίας, ἡ ὁποία προφανῶς εἶχεν ἐνισχυθῆ, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Μανουήλ ἐξεφώνησε τὴν ὁμιλίαν του, λόγῳ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Τούρκων καὶ τῆς ὑπ' αὐτῶν καταλήψεως τῶν περὶ τὴν Θεσσαλονικὴν πόλεων καὶ πολιχνίων. Ποῖα ἦσαν αἱ ἤδη καταληφθεῖσαι πόλεις δὲν λέγει ὁ Μανουήλ. Προφανῶς ὅμως μία ἐξ αὐτῶν ἦσαν αἱ Σέρραι, αἵτινες κατελήφθησαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1383 (πρβλ Δάμπρου Σπ., Ἰσιδώρου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὀκτῶ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, NE 9, 1912, 403), καὶ ἐνδεχομένως ἡ Βέροια (Βέη Ν., Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, Βυζαντις 1, 1909, 236j). Ἡ Καστοριά εἶχε καταληφθῆ ἤδη τὸ 1374 (Beis N., Glanures dans les manuscrits des Meteores, Échos d' Orient 15, 1912, 342).

*
* *

Εἰς τὴν § 3 τῆς ὁμιλίας του ὁ Μανουήλ δίδει ζωνρὰν περιγραφὴν τῶν συζητήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐν Θεσσαλονικῇ ἐν ὄψει ἀναμενομένης ἐπιθέσεως τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων. Ἐξ ὧσων λέγει προκύπτει ὅτι διάφοροι Θεσσαλονικεῖς ὑπεδείκνυον τὴν ἀνάγκην ἀποστολῆς πρέσβων πρὸς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν ἐχθρῶν. «Χρὴ πρεσβείαν πέμπειν ὡς αὐτὸν σπονδὰς αἰτησομένους». Ὁ Μανουήλ δὲν ἔχει ἀντίρρησιν διὰ τὴν ἀπο-

στολήν τοιαύτης πρεσβείας ὑπὸ τὸν ὄρον, ὅτι θὰ ἐπανέλθῃ φέρουσα εἰρήνην· «ἀλλ' εἰ μὲν οἱ πρέσβεις μετ' εἰρήνης ἐπανέλθοιεν, χάρις μὲν τῇ τὰ πάντα καλῶς ἰθνηνοῦση προνοία», «εἰ μὲν οὖν καταλλαγὰς ἀφίκοντο κομίζοντες οἱ πρέσβεις οἱ παρ' ἡμῶν, ἄσμενοι ἐκείνας προσδεξώμεθα». Καὶ ἄλλαι πηγὰὶ ἀναφέρουν πρεσβείας Θεσσαλονικέων πρὸς τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν. Οὕτως ὁ Ἰσιδώρος εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν του, ἣτις δέον νὰ ἔχῃ γραφῆ ἔπειτα ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1385 καὶ ἐνδεχομένως ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1387 (Λαούρδα, ἐνθ' ἄν. 77 - 78) λέγει τὰ ἑξῆς· «πληροφορηθήτε δέ, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, ὅτι καὶ ε-
τοιμοὶ ἔσμεν σὺν θεῷ καταλαβεῖν αὐτόθι καὶ τοῦτο μόνον περιμένομεν, τοὺς ἐλευσομένους εἰς τὸν μέγαν αὐθέντην, ἵνα, ὅταν στραφῶσιν, ἐπανέλ-
θωμεν, θεοῦ θέλοντος, μετ' αὐτῶν» (Λάμπρου, ἐνθ' ἄν. 388).¹ Ἄλλα χω-
ρία ἀναφέρονται ὑπ' ἐμοῦ ἐνθ' ἄν. 73 - 74. Κατὰ ταῦτα ἡ προταθεῖσα ὑπὸ
τινων Θεσσαλονικέων ἀποστολὴ πρεσβείας ἔλαβε πράγματι χώραν, ἀγνωστον
ὅμως ἂν πρὶν ἢ ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1387. Πρὸς τὴν πρεσβείαν ὅμως οὐτὴν εἶναι
ἄσχετος ἄλλη, εἰς τὴν ὁποίαν συμμετέσχεν ὁ ἴδιος ὁ Ἰσιδώρος, καθ' ἃ ἀναφέ-
ρει καὶ αὐτὸς εἰς τὴν IV ὁμιλίαν του (Λαούρδα, ἐνθ' ἄν. 57) καὶ οἱ ἐγκωμια-
σταὶ τοῦ Ἰβάνκος καὶ Συνοδικὸν (ἐνθ' ἄν. 73 - 74). Κατὰ ταῦτα αἱ εἰς τὰς
πηγὰς ἀναφερόμεναι πρεσβεῖαι εἶναι δύο, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἀπεστάλη
διαρκούσης τῆς παραμονῆς τοῦ Ἰσιδώρου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ δὲ
δευτέρα ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴν του.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

ΣΙΔΩΡΟΣ, ΙΒΑΓΚΟΣ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΗΛ.

Ἡ ἐπισταμένη μελέτη τῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ἢ ἀναφέρονται
εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν φθίνοντος τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, εἶναι ἐνδεχό-
μενον νὰ διαφωτίσῃ πλεῖστα σημεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀσαφῆ
καὶ σκοτεινά. Ἡ ἀναζήτησις ὅμως ἱστορικῶν πληροφοριῶν δὲν εἶναι ὀρθὸν
τὰ συντελέσῃ, ὥστε νὰ ἀγνοηθοῦν καὶ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας περιέχουν τὰ κεί-
μενα αὐτά, αἱ ὁποῖαι μολοντί δὲν ἀναφέρονται εἰς συγκεκριμένα περιστατι-
κά, συντελοῦν ὅμως εἰς καλυτέραν γνῶσιν τῆς ὑπὸ εὐρύτεραν ἔννοιαν ἱστο-
ρίας τῆς Θεσσαλονικῆς κατὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω ἐποχὴν. Μία ἐνότης εἰδήσεων
εἰς τὰ κείμενα αὐτά εἶναι ἡ ἀφορῶσα εἰς τὰς προσωπικὰς σχέσεις τῶν πρω-
ταγωνιστῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Loenertz εἰς τὴν περὶ τοῦ Δημητρίου
Κυδῶνῃ μονογραφίαν του² προσέφερον ἤδη πολῦτιμα στοιχεῖα περὶ τῶν σχέ-

¹ Ἐσφαλμένως ἠρμῆνευσα ἐνθ' ἄν. σελ. 78 τὸν μέγαν αὐθέντην τῆς ἐπιστο-
λῆς ὡς τὸν Ἰωάννην τὸν Ε'. Οὗτος προφανῶς εἶναι ὁ Μουράτ.

² L o e n e r t z R., Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Échos
d' Orient, 36, 1937 καὶ 37, 1938.

σεων τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου πρὸς τὸν Κυδώνην. Χρήσιμα, νομίζω, στοιχεία προσετέθησαν ἐσχάτως εἰς τὰ περὶ τῶν σχέσεων τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου πρὸς τὸν ἴδιον Δημήτριον Κυδώνην.¹ Ἐξ ἀφορμῆς δὲ τῆς παρουσίας ἐκδόσεως τοῦ «Συμβουλευτικοῦ» τοῦ Μανουήλ, διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὁποίου παρέστη ἡ ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθοῦν αἱ προσφάτως δημοσιευθεῖσαι ὁμιλίαι τοῦ Ἰσιδώρου, δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ λεχθοῦν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν πρὸς τὸν Θεσσαλονικέα διδάσκαλον Ἰβάγκον.

Εἰς τὴν ἐκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μανουήλ ὁ Legrand² ἐπιτάσσει δύο κείμενα τοῦ Ἰβάγκου, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον εἶναι ἡ «*Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀγιωτάτῳ καὶ ἀοιδίμῳ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης κυρῷ Ἰσιδώρῳ τῷ Γλαβᾷ*», τὸ δὲ δεύτερον ἐπιστολὴ «*Εἰς τὸν πρῶτον τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἱερομόναχον κυρὸν Σίμωνα*». Τὰ εἰς τὴν Μονωδίαν ἀναφερόμενα περὶ τοῦ Ἰσιδώρου πληροφορικὰ στοιχεία ἔχουν ἤδη χρησιμοποιηθῆ ἑπαρκῶς. Σημειωτέον δ' ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ Ἰβάγκος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Ἰσιδώρου μὲ θερμοτάτας ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν ὅτι ὁ πρὸς αὐτὸν θαυμασμός του ἦτο ἀπεριόριστος. Εἰς τὴν πρὸς τὸν Σίμωνα ἐπιστολῇ, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἄλλως ἐνδιαφέρουσα, ὁ Ἰβάγκος λέγει· «*Ἐγὼ δὲ ὅτι μὲν καὶ παρὰ βασιλέων καὶ ἀρχόντων καὶ τοῦ κοινοῦ προστάτου καὶ διδασκάλου καὶ δεσπότου, τοῦ νῦν μετ' ἀγγέλων ἐν οὐρανοῖς συγχορεύοντος, καὶ τιμῶν καὶ δωρεῶν καὶ πολλῆς ἄλλης μεγαλοψυχίας ἠξίωμαι, ὁμολογῶ*». Ὁ «προστάτης, διδάσκαλος καὶ δεσπότης» εἶναι βεβαίως ὁ Ἰσίδωρος, τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος ὁ Ἰβάγκος εἰς τὴν «Μονωδίαν» ἐπὶ τῷ θανάτῳ του ὀνομάζει «*προστάτην, καθηγητὴν καὶ διδάσκαλον*», εἰς δὲ τῶν «βασιλέων», τοὺς ὁποίους ἀναφέρει, εἶναι βεβαίως ὁ Μανουήλ, τοῦ ὁποίου μακρὰν πρὸς τὸν Ἰβάγκον ἐπιστολὴν ἐδημοσίευσεν ἡδη ὁ Legrand.³ Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐγράφη εἰς ἀπάντησιν ἄλλης, μὴ διασωθείσης, τοῦ Ἰβάγκου πρὸς τὸν Μανουήλ, ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχε γνωρίσει τὸν Ἰβάγκον κατὰ τὴν παραμονὴν του ἐν Θεσσαλονίκῃ, καὶ εἶναι πρόσκλησις πρὸς τὸν γηραιὸν πλέον διδάσκαλον νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν βασιλέα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Μανουήλ πλέκει θερμοτάτον ἐγκώμιον εἰς τὸν παλαιὸν φίλον του, περιγράφει δὲ ὠραιότατα τὴν ἀνοιξιν εἰς τὴν βασιλεύουσαν. Τὸ κείμενον εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ Μανουήλ, ἔχει δὲ γραφῇ εἰς καιροὺς εἰρηνικούς, ὅτε πλέον ἡ Θεσσαλονίκη εἶχεν ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τοὺς κατακτητάς της («*τὰ τῶν Ρωμαίων ἦθη καὶ νόμους ἐν οἷς ἡ πόλις ἐπολιτεύετο βαρβαρικῇ δουλείᾳ κατενεχθέντα, καθάπερ σῶμα σεσηπὸς γῆρα, ἀνηγᾶν αὐτῇ δεδωκότι*»), δηλ. ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1402, ὅτε οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν

¹ Λ α ο ῦ ρ δ α, ἐνθ' ἀν. 78 - 82.

² L e g r a n d, ἐνθ' ἀν. 105 - 112.

³ Ἐνθ' ἀν. 62 - 72.

ἦταν των εἰς Ἄγκυραν ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην (πρβλ. καὶ «νῦν ἡ κάκιστ' ἀπολουμένη παρελήλυθε μοῖρα καὶ ἔξεστι ποιεῖν ἐκάστῳ τὸ παριστάμενον»), τῆς ὁποίας ὁ Μανουήλ δὲν χάνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ πλέξῃ τὸ ἐγκώμιον: «ἐν πόλει, μητρὶ δῆτόρων δικαίως ἂν προσηγορευμένη, μᾶλλον δὲ πηγῇ τῶν λόγων καὶ οὔση καὶ φαινομένη ἄφθορος γὰρ ἦν αἰεὶ ὁ τοιοῦτος αὐτῇ τόκος, ἀγχινοία καὶ σπουδῇ τῶν οἰκητόρων ἀρδευομένη». Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ὁ Ἰβάρκος διέπρεψεν ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας διὰ τὸ ἦθος του, ἀργότερον δὲ διὰ τὴν σοφίαν, τὴν προσήθειαν καὶ τὴν εὐκρίσιν του, ἀκόμη δὲ καὶ τώρα «εἰς γὰρ τοσόνδε γῆρας ἑλληλακῶς» ἔξακολουθεῖ νὰ διαπρέπῃ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Μανουήλ προβαλλομένη αὕτη εἰκὼν τοῦ Θεσσαλονικέως διδασκάλου εἶναι, νομίζω, χρήσιμον στοιχεῖον διὰ τὴν μελέτην τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος.